

Наташа П. Ракић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

МЕХАНИЗАМ ВАСПИТАЊА У РОМАНУ АУТОБИОГРАФСКИ СПИСИ ТОМАСА БЕРНХАРДА²

У раду ће бити речи о механизмима васпитања друге генерације Аустријанаца после Другог светског рата и о (не)конфронтацији са нацистичком прошлошћу, приказаној кроз ретроспективу догађаја који су обележили период школовања аустријског писца Томаса Бернхарда. Кроз пишчево критичко сагледавање лица човека 20. века, дозу хумора, ироније и парадокса, рад се уједно бави и тезама о постојању кривице и одговорности за злочине међу припадницима прве генерације, која кроз кривотворење истине и некритички однос према скоријој прошлости врши злочин у име васпитања. Циљ рада јесте приказ (не)критичког става генерације родитеља (производитеља) који се види кроз све инстанце друштва и (не)способност постгенерација, чије социо-културно и породично окружење негира суделовање у НС-режиму, да на својим плећима носе бреме одговорности својих предака.

Кључне речи: васпитање, производ(итељ), кривица, злочин, Бернхард, националсоцијализам, католицизам

*Ово је прича једног младог човека по коме су сви тазили – траг, његови
стајановници, родбина, пошћуно исто.*
(Бернхард 2010: 6)

УВОД

Завршетак Другог светског рата донео је колективни заборав и забрану постављања питања „Ко је крив?” и „Како живети даље у нацизмом обојеној Аустрији?”. Многобројне дискусије познатих филозофа и теоретичара 60-их година 20. века покренуле су та питања, што је резултирало тиме да је друга генерација била приморана на суочавање са комплексним појмом кривице и одговорности. Томас Бернхард се, као припадник друге генерације, оштро супротставио владајућем систему колективне амнезије кроз јавне наступе и писање³ у коме је описивао

1 natasajevdjvic01@gmail.com

2 Рад је настао у оквиру пројекта *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир* (178018), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и као део пројекта *Брендови у књижевности, језику и уметности*, ФИЛ-1819.

3 Поред бројних кратких прича и романа, као што су *Frost* (1963), *Verstörung* (1967), *Auslöschung* (1982), остварује се и као писац драмских комада. Добитник је многобројних интернационал-

потрагу за сопственим идентитетом кроз разбијање друштвено оформљене, од истог друштва пропагиране, љуштуре и кроз убијање фигуре родитеља-производитеља. Изједначавајући тренутно стање у Аустрији са смртном болешћу од које болују сви чланови друштва, сматрао је да је болест тиме захватила све институције које обликују друштвени живот и помажу у одржавању политичке моћи – породицу, школство, правосудни и здравствени систем. Стога ће се рад, осим биографским детаљима, бавити и филозофским оквирима појма одговорности конципираним након Холокауста који нису уткани у модел васпитања примењиван на послератним генерацијама.

Збирка под називом *Аутобиографски списи Томаса Бернхарда* представља скупину романа објављених заједно у периоду од 1975. до 1982. под називима *Узрок (Die Ursache, 1975)*, *Погрум (Der Keller, 1976)*, *Дах (Der Atem, 1978)*, *Хладноћа (Die Kälte, 1981)* и *Деце (Das Kind, 1982)*. У свих пет делова романа који су обједињени у овој збирци тематизује се хладан, скоро нељудски став прве генерације Аустријанаца према саучесништву у нацистичкој прошлости, али и одсуство воље да се у будућим нараштајима развије критичка свест о минулим дешавањима, било да се ради о пишевом боравку у школи, болници, породици. Бернхард читаоце наводи да се запитају да ли имамо избор да слободно мислимо или смо ограничени изборима наших родитеља који су и сами само зупчаници⁴ у огромном механизму? Уколико је човек ограничен од стране родитеља-производитеља, заправо од читавог система међусобно умрежених институција, како ће он живети даље – да ли ће бити дете убице, будући отац убица или ће постати оцеубица? Да ли је могуће формирати будуће и здраве нараштаје на болесној подлози која се не лечи?

Бернхардови аутобиографски списи сведоче о растућој одбојности према струк-турама моћи, ауторитета и „грађанског апарата који није ништа него апарат за уништавање људи” (Бернхард 2010: 83). Задружи у њихове подсвесне темеље, Бернхард открива исти психолошки механизам као подлогу различитих идеолошких поредака. Ове теме не треба да чуде савременог читаоца, јер аустријске уметнике непрестано опседа оно далеко и страно, што вибрира испод површине социјалног и политичког окружења које се непрестано мења, а ипак је прожето

них признања као што су Грил Парцера награда (1972), Premio Mondello (1983) и Medicis (1988). У тестаменту оставља изричиту забрану штампања и приказивања својих комада на позорницама широм Аустрије. Одређено време је био забрањен писац у Аустрији због отвореног исказивања неслагања са начином функционисања аустријског друштва.

„Куда год идемо у тој данашњој Аустрији, улазимо у лаж, куда год да гледамо у данашњој Аустрији, гледамо у лицемерно, с ким год Ви у данашњој Аустрији разговарате, разговарате са лажовом, помислих сада над отвореном гробницом. Та смешна земља није вредна помена. Али јао ономе ко није слеп у тој земљи и ко није глув и при здравој памети” (Бернхард 1986: 479).

- 4 Метафору „зупчаника” употребила је Хана Арент у делу „Ајхман у Јерусалиму: извештај о баналности зла” из 1961. године користећи је за означавање припадника народа који су без икакве критичке свести учествовали у нацистичким злочинима. Теорија зупчаника односи се на систем који функционише тако што су сви зупчаници (људи) ту како би та машинерија (администрација) била у погону, што су многи после рата користили као аргумент за скидање личне одговорности са плећа.

низом архаичних табуа. „На таквим је рубним површинама настала не само такозвана аустријска култура, већ и њен зазор. Аустрија је једна од ретких земаља која је аутокритичност учинила својим основним принципом” (Зебалд 2006: 86).

КРИСТАЛИЗАЦИЈА КОНЦЕПТА ОДГОВОРНОСТИ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА. ЗАБОРАВИТИ ИЛИ НЕ?

Појава тоталитаризма у 20. веку, искуства Холокауста, концентрационих логора као најдоследнијих институција тоталитарног управљања, доследног спровођења политике зла и уништавања људскости, даје целокупном разматрању појма одговорности сасвим другачији оквир него до тада. Пред застрашујућом реалношћу 20. века човек мора бити одговоран и то није само Бернхардов крик читаоцу. Човек мора да разуме проблем и да реагује у циљу његовог решења и онемогући понављања истог, кроз васпитне механизме путем којих ће се одгајати млађе генерације.

Суочен са извештајима преживелих сведока, народ у постнацистичкој Немачкој/Аустрији је имао проблема са веровањем у истинитост тих страха управо зато што је стари режим, тј. нацистичка стратегија подразумевала тоталну доминацију на којој је заснован поредак тоталитаризма и затварање спрам остатка света, тј. (само)изолацију. Због тога је било тешко дефинисати појмове кривике и одговорности, али је макар у филозофским круговима постојала свест о том проблему. Том темом су се бавили многи попут Адорна, Фукоа, Хане Арент и Јасперса, али је најупечатљивији, свакако, Адорнов радикални став о нормалности живљења након Холокауста. „Мисао да би након овог рата живот могао нормално да тече даље је идиотска” (Адорно 1987: 51), што се уједно може сматрати и једном од главних идеја водиља у раду Томаса Бернхарда.

Према Јасперсу, колективни субјекат је тај који располаже моћи у производњи добра или зла и зато се овде као главна питања намећу – да ли и ко може сносити и какве последице за очитовано зло колективних субјеката који се обично јављају у виду друштвених институција/државе. Јасперс износи тезу да „злочиначка држава пада на плећа читавог народа” (Јасперс 2009: 41), јер постоји нека врста колективне политичке кривике, али она као таква „не подразумева и кривичну одговорност и моралну кривицу сваког појединог држављанина за злочине који су почињени у име државе”⁵ (Јасперс 2009: 27).

Неслагања Хане Арент са Јасперсовим излагањима садржана су у реченици да „преузимање одговорности мора подразумевати више од прихватања пораза. То мора бити праћено позитивном политичком изја-

⁵ Напомињући да народ као целина ни у законском, ни у политичком, ни у моралном смислу не може бити ни крив ни невин, Јасперс везује колективну кривицу за оквир политичке одговорности.

вом о намерама намењеној жртвама” (Арент 1966: 53), што је у супротности са послератним, политичким делањем Аустрије. Обраћање жртвама, сучељавање с њима, вероватно представља најтежи корак који следи након ерупције зла; према Хани Арент, то је зато што „одговорност за сопствена дела, недела или за чак и изостанак чињења, постаје конкретна, јер добија лик” (Арент 1966: 62), а за то грађани нису били спремни.

Хана Арент се у својим кључним текстовима као што су *Извори шовијалистичког фашизма*, *Ајхман у Јерусалиму* и *Животи духа* бави проблемом кривице и зла. У темељу њених размишљања о овим питањима, налази се појмовна дистинкција: разлика између кривице и одговорности. „Колективна одговорност само је нарочит случај посредне одговорности; посредна кривица не постоји” (Арент 2000: 16). Другим речима, постоји одговорност за оно што неко није учинио, али не постоји кривица за ствари које су се догодиле, а ми у њима нисмо учествовали. Према Бернхарду, о томе треба размишљати и ка томе треба упрети све снаге. Сва несрећа описана у његовим делима је облик отпора према систему непредузимања одговорности. Кад се, укочена погледа, још једном пита како су се ствари могле одвити тако како јесу, постаје јасно да су моторика спознаје и моторика неутешности аналогне радње. Описивање несреће увек укључује могућност њеног превладавања (Зебалд 2006: 8).

Међутим, тоталитарна политика постигла је то да живот сваког појединца у Аустрији и Немачкој зависи или од чињења злочина или од саучествовања у злочину, па је много оних који носе одговорност без икаквог видљивог доказа кривице. Због тога је било скоро немогуће говорити о одговорности прве генерације која је свесно учествовала у НС-режиму, јер да би уопште било речи о колективној кривици/одговорности морао је да буде одржив феномен колективног сећања⁶. Оно што је за Бернхарда било застрашујуће садржано је у ставу Арентове да је „прави проблем било суочавање с народом код ког су границе између криваца и невиних тако темељно избрисане да нико неће моћи да разлучи да ли у било ком појединачном случају има посла с потајним херојем или негдашњим масовним убицом” (Арент 2000а: 31).

Зато се Бернхард залаже и за проналажење и препознавање механизма који омогућавају превладавања прошлости и модела живљења након доношења коначне одлуке субјекта да је спреман да егзистира у овом и оваквом свету, да на леђима носи терет својих очева и дедова, па чак, и читавог човечанства. На основу сећања на догађаје из прошлости, Бернхард покушава да се помоћу разлика у мишљењу разграничи од другог, једноличног колектива и да изгради сопствени идентитет, иако често бива револтиран масовном грозницом колективне амнезије

6 Индивидуално и колективно сећање не представљају спонтане процесе, већ су друштвене и културне конструкције, које се, такође, временом мењају. Главни ослонац колективног и културног памћења су институције, које памћење креирају путем (пре)означавања докумената, стварајући на тај начин пожељни колективни идентитет друштва (Асман 2006: 24).

и амнестије⁷ које су наступиле након завршетка рата јер, према Куљићу, „појединачно сећање штити идентитет личности, док јавно правда групни интерес” (Куљић 2006: 11–17).

У КОМ ДУХУ (НИ)СМО ВАСПИТАВАНИ?

Бернхардова сећања на период детињства и ране младости и процес денацификације спровођен од стране Американаца повезују перспективу одраслог човека, са једне стране, који се сада појављује у улози коментатора минулих догађаја и који је спреман да на основу временске дистанце заузме критички став, и перспективу дечака, са друге стране, који је сведок свих тих догађаја. Међутим, анализом обе перспективе долази се до истог закључка, а то је да је целокупно салцбуршко друштво, у очима дечака, а касније у очима одраслог човека, било потпуно дехуманизовано и сведено на ниво зупчаника једне огромне машинерије коју карактерише потпуно одсуство савести, свести о страхотама које су се дешавале и ненеговање културе сећања. Ови Бернхардови ставови иду у прилог тврдњи да је „злочинац модерног доба обичан бирократа” (Арент 2000: 58), чија је основна карактеристика одсуство мишљења, па и претварање у пуке објекте, што, према Фукоу, и одговара државном апарату јер је то начин манипулисања масом.

Националсоцијализам се као доминантна струја у делима Томаса Бернхарда никада не посматра као завршен процес, већ као свеprisутна сила која у току историјског развоја задобија нова лица и о којој се мора говорити како би се спречило њено понављање. Бернхард се жестоко обара на нацистички и католички дух, између којих не види никакве разлике⁸, јер оба служе уништењу духа и воље. У граду који је у колективној меморији означен као Моцартов завичај, он је препознао менталитет који није негирао нацизам, него га је подржавао и славио дух деструкције, тако што је формирао чету самоубица у које спадају сви они који препознају механизме владајуће струје, а немоћни су да се боре против исте.

У складу са тим теоријама, човек је постао еквивалент материјалним рушевинама, смрти и незнању. Он је себе претворио у објекат којим управља огромна бирократска машинерија и неко чија егзистенција не би била могућа без суделовања у државним плановима. Овакво описи-

7 У јавне службе опет преузимани чиновници, и то уколико нису осуђени. У њих се убраја око 430.000 особа и то изгнаници, некадашњи војници Вермахта, као и особе са националсоцијалистичком прошлoшћу, а припадници Гестапо-а и тешко оптужени били су изузети из процеса амнестије. Закон 131 окарактерисан је као резултат оног менталитета подвлачења црте којим је оглашен завршетак денацификације и коначно стабилизован континуитет у чиновничком телу.

8 „Спрега владе и цркве – то је страшна ствар – то може само да се мрзи. Мислим да су човеку подједнако одвратне све владе и државе, само ако их добро упозна. После извесног времена, прокљувите да су све те конструкције исте – или диктатура или демократија – а за индивидуу то је све подједнако одвратно” (Бернхард 1969: 25).

вање у потпуности одговара дефиницији једне ауторитарне личности⁹ која је подложна манипулацијама, а такав карактер је неспособан да стекне непосредна људска искуства. Адорно овај тип личности назива типом постварене свести који је сам себе у неком смислу изједначио са стварима, а потом и друге. „Они који се слепо подређују колективу претварају се у нешто слично материјалу и поништавају се као само-одређена суштина. Уз то иде и спремност да се са другима поступа као са аморфном масом” (Адорно 1997: 7). Управо, при таквом поступању са младим генерацијама читава се још један покушај одбијања конфронтације, пре свега, са самим собом. Треба се суочити са системом јер, према Фукоу, непрепознавањем упоришних тачака моћи, може доћи до реконструкције и наставка постојања те исте моћи.

Према Алтисеру, идеологија је вечна и сама идеологија интерпелира субјекте одувек и сви смо од рођења субјекти из разлога што се зна које име ћемо носити и како ћемо бити одгајани. Доласком на свет бивамо уведени у породицу која на нас преноси вредносне системе и обликује нас онако како бисмо били прихватљив члан друштва, а онда нас образовне институције обликују тако да постајемо прави репрезенти владајуће идеологије, а опет, неспособни за самостално мишљење. Такав круг васпитавања – производње, уклапа се, према Алтисеру, у круг стварања производних односа једног друштва. Млада јединка постаје производ, а сви они који учествују у процесу производње кроз васпитање постају произвођитељи¹⁰.

У роману се препознају три институционална кривца аустријског васпитног злочина: породица, црква и школа које ће настојати да субјектове интересе и емоције укроте и укалупе у сврху производње.

„Нажалост, хладноћа произвођитеља – родитеља, хранитеља, учитеља – није била способна да примети затамњење и замрачење душе младог човека, такво стање да се радило о болесном стању као смртној болести, против којег и против које ништа није урађено” (Бернхард 2010: 38).

Бернхард роман почиње поражавајућим одломком из салцбуршких новина у којем стоји да је Салцбург град с највећом стопом самоубиства у Аустрији, где годишње себи живот одузме око две хиљаде људи, а за то су криве структуре унутар породице, образовања и ширег политичког живота које подстичу самоубилачке фантазије. За младог човека Салцбург представља „место које га је непрестано изравно или неизравно корило за непочињене преступе, гушећи у њему ћутљивост и

9 Једна од карактеристика ауторитарне личности је ауторитарна субмисивност коју Адорно дефинише као жељу за јаким вођом, потчињеност држави и послушност. Она представља општи став према било ком ауторитету. Ова подређеност спољним чиниоцима проистиче из неразвијености унутрашњег ауторитета, односно, савести, док друга хипотеза наводи да је то начин борбе против бунтовних осећања које изазива ауторитет и која стоје под контролом страха.

10 Томас Бернхард користи често термин „родитељ-произвођитељ”, имплицирајући да се термин „родитељ” не односи само на биолошке родитеље, већ на читав систем институција које својим правилима обликују друштво. Црквена, породична и васпитна институција прожете су истом идеологијом и смештене у центар политичких дешавања.

осећајност, уместо да подстиче његов стваралачки дар” (Бернхард 2010: 7). То рађа у Бернхарду нетрпељивост према, у том тренутку, одраслим људима који као становници овог града ништа нису научили из сопственог искуства (Бернхард 2010: 60). Они су од своје деце направили жртве сопствене несмотрености.

Бернхардов први роман *Узрок* састављен је од два мања романа под називом *Гринкранц* и *Ујак Франц* који представљају именитеље два Томасова уништитеља – *Гринкранц* је лице националсоцијализма и обухвата период његовог похађања интерната све до уласка Американца на тло Аустрије, док *Ујак Франц* није ништа друго до лице католицизма и овај део романа обухвата период похађања гимназије. Описујући прве године свог школовања пред крај рата, аутор исцрпно анализира однос између прве, националсоцијалистичке, и касније, католичке фазе боравка у салцбуршком интернату. Гринкранц је првокласни садиста и тиранин, он долази на наставу у уредној униформи и савршеним чизмама, ученике тера да певају нацистичке песме, док његов послератни заменик Ујак Франц у садистичким цртама нимало не заостаје за Гринкранцом. Упечатљив је и опис себе у којој је Хитлерова слика замењена крстом. Читава просторија није била чак ни окречена, за то је вероватно недостајало новца, јер тамо, где је сад висио крст на сивом зиду, још се видела бела мрља коју је годинама прекривала Хитлерова слика. Зидови приповедачевог интерната исписују трауматску историју у којој је оно прошло потиснуто, али увек видљиво, макар и кроз друге институције друштва. А васпитни злочини, какви се посвуда на свету у васпитним установама чине над младима, увек се чине у име једне такозване изузетне особе, звала се та изузетна особа Хитлер или Исус. У име онога који се опевава или велича чине се капитални злочини над онима који одрастају (Бернхард 2010: 81).

Упркос томе, већина приповедачевих школских колега гимназију похађа како би постали исто што и очеви (Бернхард 2010: 114). Гимназија је институција која наставља и потврђује малограђанско породично наслеђе и припадајућу поделу родно-класних улога. Испуњавајући унапред одређена очекивања гимназијалци омогућавају обнову доминантних друштвених односа те тако остварују „преднаклоност” и „предљубав” (Бернхард 2010: 6), коју је у њих уложила друштвена заједница, док се слабије јединке одстрањују. Описујући сцене насиља над професором Питонијем који је засигурно био најбољи професор кога је гимназија имала, Бернхард слика аустријско друштво у малом. Када је архитектин син малтретирао професора због његове физичке мане, видели су се друштвени утицаји. „Видео сам до којег ступња нискости може сезати исмевање, поруга и уништавање таквих жртава друштва и заједнице, увек до последњег ступња, а веома често и ниже, на начин да се таква жртва¹¹ без даљњег убије” (Бернхард 2010: 110).

11 Постоје два значења речи жртва; прво се односи на латинску реч „sacrificium” и претпоставља свесно жртвовање зарад више сврхе. Друго значење се односи на латинску реч „victima” која претпоставља постојање страдалог објекта неког облика насиља.

Ово је директно окривљавање свих становника Салцбурга за, ако не директно, онда индиректно учествовање у злочинима.

Дозволивши да на место националсоцијализма ступи католицизам, аустријско друштво није било свесно да је широм отворило врата повратку националсоцијализма јер „све је било исто као код Гринкранца – само је имало другачији премаз и другачија обележја, али су утисци и учинци остали исти” (Бернхард 2010: 57). У интернату у коме је Бернхард боравио, у истребљивачком центру, и даље су се вршили злочини васпитања у име неке личности, било да је то Хитлер или Исус Христ и све су то радили тзв. професори који, према Бернхарду, нису ништа друго до поражени и сиромашни духови, у сталном страху од ауторитета и породице чији је једини задатак да преносе знање које ће угушити способност самосталног мишљења. Јасно је да производња друштвено прихватљивих појединаца није сасвим безболан процес и да ће захтевање превеликог одрицања/потискивања увек резултирати значајном количином насиља коју ће субјект усмерити према себи или према другима.

Бернхард се сећа да се о самоубицама у духу нацизма често говорило као о слабом „људском материјалу” (Бернхард 2010: 52). Нису криве биле васпитне методе, већ биолошка предиспозиција која је ученику ускратила способност да досегне културно-цивилизацијски ниво који се од њега очекује. Препознавши ову психолошку игру коју институције играју са младим људима, Бернхард увиђа још један механизам отклањања кривице.

„Гринкранц би својом одбојном реакцијом на немилосрдан и хладан, али нацистичко егоистичан начин оптужио кривца, који по природи ствари никад није крив, јер самоубицу не погађа кривица, кривица погађа околину, у овом случају дакле увек само католичко-нацистичку околину самоубице, која је згњечила тог човека, која га је натерала и присилила на самоубиство, ма из којег разлога” (Бернхард 2010: 18).

Наши родитељи (производители) опходе се према деци (производу) деструктивно. „Они руинирају све у том новом човеку који ће због немарности произвођатеља највероватније бити тотално несрећна природа као тотално несрећан човек” (Бернхард 2010: 50). Таквом човеку ће бити потребно пола живота да са себе скине блато којим су га створитељи засипали из свог незнања које се генерацијама преноси(ло). „Тај нови човек ће бити у својој за цео живот двојбеној егзистенцији безнадежно изгубљена природа” (Бернхард 2010: 18). Родитељи-производители су, по Бернхарду, отупели и непросвећени произвођатељи које је само друштво начинило таквима, јер само друштво има другачије интересе него што је просвећеност.

„Стога уопште не постоје родитељи, постоје само злочинци као васпитачи нових људи који са свим својим будалаштвом и тупавошћу поступају према

тим новим људима које су произвели. У том злочинаштву су подупрли властима које нису заинтересоване за просвећеног, дакле, заиста времену одговарајућег човека” (Бернхард 2010: 50).

Главна одлика аустријског друштва је неспособност памћења и учења из сопственог искуства. Понављање истих радних, моралних и васпитних образаца који се послератном човеку презентују у другачијем руху доводи Томаса Бернхарда до беса, очајања и жеље за прекидањем свих веза са својим окружењем, градом, државом. Стални страх, стрепња и претња гуше његов младалачки дух и сламају вољу и иницијативу сваке индивидуе. Школа изгледа као место за истребљење људске природе, а наставни садржаји представљају духовну болест која нужно доводи до гушења мисли сваког појединца. По налогу државе ђаци бивају разорени од стране професора, трајно онеспособљени за живот – они заправо медитирају о самоутрнућу. „За њих је напросто све још истина и стварност и они се разбијају на тој истини и тој стварности као јединој страхови” (Бернхард 2010: 17).

Почињен је, чини се, још један злочин и о томе се ћути. Прекршен је и Адорнов захтев да се Аушвиц не сме поновити и да нација мора упрети сву снагу ка уништавању таквих монструозних порива. У свом манифесту из 1966. године под називом *Образовање након Аушвица* Адорно је више пута поновио ту реченицу, јер је био свестан да ужас о дешавањима у Аушвицу још увек није прожео људе и да још увек постоји опасност од понављања истог. Стога младе генерације треба да упру сву снагу у борбу против остатака фашистичког режима, не проучавајући толико објективне услове, већ освртом на субјективну раван и то кроз препознавање механизма који покрећу људе на такве страхове. Морамо препознати механизме који обликују људе тако да они постају способни за оваква дела, морамо сами себи да расветлимо те механизме и, путем свеопштег освешћивања тих механизма да се постарамо да људи не постану изнова такви.

„Треба се супротстављати таквој бесловесности, људе треба одвраћати од тога да без рефлексије о себи самима деле ударце свуд унаоколо. Васпитање је смислено само као васпитање за критичку рефлексију” (Адорно 2006: 54).

А рефлексија је раскид са датошћу, са сопственим друштвеним нормама и тенденцијом унутар човека да се прилагођава друштвеним наређењима кроз форму послушности. Она је самокритика и не долази сама, већ је изазвана кроз васпитање, кроз постављање питања о свему. Модерна цивилизација показује тенденцију распадања, губљења идентитета јединке претварајући је у идентитет колектива. Свуда је присутан притисак владајуће општости који води ка разарању свега појединачног и посебног, што за циљ има стварање људи који губе и особине које им омогућавају да се побуне против онога што ће их у неком тренутку навести да учине недело.

Према Бернхарду, потребно је разјаснити егзистенцију и осветлити је до највећег могућег степена како би човек имао могућност да са њом изађе на крај. Човек је истовремено и део, али и жртва егзистенцијалне машине која све око себе мрви, јер је човек као „он” постао „ми”. Овим се Бернхардова мисао надовезује на филозофију Монтења који сматра да се наш дух креће само на туђу реч, јер је везан и присиљен да прихвати укус и схватања других, роб је и заточеник утицаја који врши њихово учење.

„Толико су нам затезали поводац да више не умемо да идемо слободно. Живот је постао скуп шпекулација, али једно је целој нацији било заједничко, а то је да су се сви налазили у кожи мртваца и сви су фантазирали како да из исте изађу, али су сви ипак били убеђени да морају да страдају” (Бернхард 2010: 289).

То утапање у мноштво је довело до губљења свог бића, до стања налик болести.

СВЕТ ЈЕ КАЗНИОНИЦА, СИСТЕМ ЈЕ БОЛЕСТ

Претходни одељак рада бавио се периодом Бернхардовог боравка у интернату, али се не сме прећи ни преко чињенице да је и подељена породица, заправо, непризнавање њега као детета, довело до развијања негативних осећања и претварања биолошких родитеља у пуки материјал. Томас Бернхард доживљавао је свој живот као велику казну за грешке које су родитељи починили. Због слабог здравља време је проводио по санаторијумима где је, као затвореник у сопственом, немоћном телу, посматрао понашање одраслих људи који ни у тренуцима страшне смрти нису показали трунку осећања. У тим тренуцима се развила свест и мишљење о свету као тамници коју надзире државни апарат, што одговара Зебалдовом и Фукоовом поимању стварности: Свет је тамница. Тамница је паноптичка грађевина. Чувар у средишњем торњу заточенике непрестано држи на оку, а да се при том не мора ни помакнути с места. Ова моћна архитектура тамнице, осим функције надзора, представља и састав контролисаног реда. Ништа не може бити толико болно за затворенике као непрестана опсервација (Зебалд 2006: 97) која уништава дух. Тако су националсоцијализам и католицизам за њега духовне болести и ништа друго (Бернхард 2010: 85), али он није био захваћен ни једним ни другим, јер деда и бака код којих је одрастао нису били захваћени ниједном, у основи, ипак, злоћудном болешћу.

У тренуцима лежања у болничкој соби, док слуша звецкање лименог ковчега у коме односе тела, ишчекивање доласка смрти као извлачење највећег добитка на лутрији, бруталност, хладноћа и одсуство сваког људског осећања буде нагон за самоодржањем. Млади човек је био ужаснут чињеницом да га ни те мртве собе, нити мртви људи

уопште, после неког времена нису потресали; самим тим, наступио је страх да он, самовољни друштвени отпадник, може постати као његови „родитељи”. Зато и долази до истине својих истина, а то је да живот није ништа друго до казна.

„Мораш да издржиш ту казну. Дожivotно. Свет је казнионица са врло мало слободе кретања. Наде се показују као погрешан закључак. Будеш ли отпуштен, истог часа ступаш у исту казнионицу. Ти си затвореник. Ако те уверавају да то није истина, одслушај и ћути. Помисли да си својим рођењем био осуђен на доживотни затвор, а да су за то криви твоји родитељи. Али немој им чинити јефтине приговоре” (Бернхард 2010: 259).

Казна је и боравак у Салцбургу који је за њега „смртоносна болест”, потом „гробље фантазија” и „отворени музеј смрти”, па је само по себи предвидљиво да човека убрзо након што је крочио на његово тло опседа помисао на самоубиство. Помисао на самоубиство буди и негововање културе сећања, тачније заборављање, а до тога не сме доћи. Према Фукоу, требало би да покажемо и откријемо, чак и тамо где су скривени, све односе политичке моћи који контролишу друштвено тело и угњетавају га (Фуко 2011: 57). Друштво је болесно и пати од парадоксалне болести за коју још није пронађен лек. Та ментална болест има врло чудан симптом: сам симптом изазива менталну болест. А симптом је скривен у свим порама друштва и изједа га стварајући духоометајућу и истребљујућу климу у граду. Али, како се борити сам против система?

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Самоспознаја је била пут до истине, а проучавање околности постало је Бернхардова метафизика, у којој је он био посве слободан од свих друштвених закона и у могућности да свет око себе посматра аналитички. Бернхардова генерација, као и многе постгенерације нациста, имале су проблем са самоидентификовањем и превазилажењем злочиначке прошлости родитеља који нису желели да им помогну у процесу самоспознаје. Идентитет као свест о сопству (различитом од свих других), зависи од социјализације индивидуе, тј. односа који појединац успоставља са околином: „Појединац, као и група, мора да уобличи свој идентитет кроз дуготрајан и мукотрпан процес прилагођавања и дистанцирања, прихватања и одбијања, самоидентификације и шире колективне (друштвено-културне) идентификације. Стално га преиспитујемо и модификујемо, јер идентитет није стање већ процес” (Голубовић 1999: 9). А тај процес је био код младог Бернхарда подупрт његовом вољом за преживљавањем и победом над свеприсутном смрћу.

„Распаковао сам све, рат и његове последице, дедину болест, моју болест, очајање свих мојих, њихове стиснуте прилике, беизизгледне егзистенције,

изнова све запаковао и завезао. Али тај пакет нисам могао одложити, морао сам га опет понети са собом. Носим га и данас и каткад га отварам и распакујем да бих га опет спаковао и завезао. Нисам онда паметнији. Никад нећу ни бити, то је оно што тишти” (Бернхард 2010: 270).

Свет је посматрао као WC-шољу у којој се развијају најлепши и најсложенији облици, али је потребно оштро око посматрача, као и стрпљење да би се то уочило. Генерација родитеља нациста није имала стрпљења, нити жеље да сагледа лепоту надолазећих генерација, нити је хтела да им омогући да спознају себе и своје могућности и границе, ограничавајући их зидом ћутања који су поставили око себе. Бернхард је, ипак, волео своју мајку, чезнуо је за њеном љубављу, надао се да ће успоставити бољи однос са њом, иако никад нису били блиски. Мајка је била хладна, њему недоступна, сувише млада и сувише уморна за њега, а остали одрасли, сви осим деде, били су посвећени уништењу младог духа. Где наћи спас када су и породица, окружење, држава разорени?

Бернхард се све време пита где је граница између љубави и мржње – тачније, где је граница до које дете може волети родитеља који уништава његову личност? И шта се дешава са дечијим бићем, са дететом које расте у таквој средини? Шта ће он постати таквим (не)васпитањем?

Бернхард нам нуди два одговора – постгенерација нациста одлучује се за два екстрема – или се у потпуности дистанцира од својих родитеља, као Бернхард, или их безусловно подржава, поричући злочине и остајући верна идеологији и цајтгајсту (*Zeitgeist*) нацистичке Аустрије, што их чини истим као њихови родитељи. Ту лежи кривица родитеља који свесно чине злочин против своје деце не прихватајући одговорност за почињена дела из прошлости, јер њихова деца постају несрећне индивидуе. Послератног човека красе епитети несрећно и равнодушно, јер је потпуно јасно да не постоје више вредности, оне су у рату порушене, погажене, а родитељи, који их ни сами нису поседовали, нису ни могли, а ни хтели да их пренесу млађима. Нове генерације су испражњене. А да ли ће човек моћи опет да постане Човек? Бернхард не нуди одговор. Све је сада егал (свеједно).

Извори

Бернхард 2010: Т. Бернхард, *Аутобиографски сјиси*, Нови Сад: Футура публикације.

Литература

Алтисер 2015: Л. Алтисер, *Идеологија и државни идеолошки апарати*, Београд: Карпос.

- Арендт 2000: Н. Арендт, *Eichmann u Jerusalem: izveštaj o banalnosti zla*, Beograd: K.V.S.
- Арендт 2000а: Х. Арендт, Организована кривица и универзална одговорност, Београд: *Реч: часопис за књижевност и културу*, 57 (3), 29–35.
- Арендт 1966: Н. Arent, *Auschwitz: A Report on The Proceedings Against Robert Karl Ludwig Mulka and Others Before the Court at Frankfurt*, München: Beck.
- Адорно 1987: Т. Adorno, *Minima moralia. Refleksije iz ošteћeneј живоји*, Сарајево: Веселин Маслеша.
- Адорно 2006: Т. Адорно, Васпитање после Аушвица, Београд: *Педагогија*, 61(1), 5–16.
- Асман 2006: А. Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München: Beck.
- Бернхард 2014: Т. Бернхард, *Брисање, распад*, Београд: Лом.
- Голубовић 1999: З. Голубовић, *Ја и други. Ајропологишка исцртавања индивидуалној и колективној идентитету*, Београд: Република.
- Јасперс 2009: К. Јасперс, *Пиштање кривице*, Београд: Фондација Конрад Аденауер.
- Куљић 2006: Т. Куљић, *Култура сећања: теоријска објашњења уопште прошлости*, Београд: Чигоја штампа.
- Зебалд 2006: G. W. Sebald, *Die Beschreibung des Unglücks: Zur österreichischen Literatur von Stifter bis Handke*, Frankfurt am Main: Fischer.
- Чомски и Фуко 2011: Х. Чомски, М. Фуко, *О људској природи: правда против моћи*, Београд: Карпос.

Nataša Rakić / Die Erziehungskonzepte im Roman *Die autobiographischen Schriften* von T. Bernhard

Resümee / Diese Arbeit befasst sich mit dem Erziehungsprozess der zweiten Generation der Österreicher nach dem Zweiten Weltkrieg und mit der Auseinandersetzung mit nazistischer Vergangenheit und all das wird durch die Erinnerungen an Schulzeit des österreichischen Schriftstellers Thomas Bernhard dargestellt. Durch kritische und analytische Bewertung des Menschen im 20. Jahrhundert, durch Humor, Ironie und Paradox befasst sich diese Arbeit auch mit Thesen über die Schuld und Verantwortung für die Verbrechen, die die erste Generation durch Verfälschung der Wahrheit und unkritische Haltung gegenüber der Vergangenheit durchgeführt hat und die die neuen Verbrechen im Namen der Bildung weitermacht. Ziel der Arbeit ist die Darstellung sowohl der in allen gesellschaftlichen Instanzen sichtbaren (un)kritischen Haltung der Elterngeneration, als auch der (Un)Fähigkeit der nachkommenden Generationen, deren sozio-kulturelles und familiäres Umfeld die Teilnahme an NS-Regime ablehnt, auf ihren Schultern die Last der Verantwortung ihrer Vorfahren zu tragen.

Schlüsselwörter: Erziehung, Hersteller, Schuld, Verbrechen, Bernhard, Katholizismus, Nationalsozialismus

Примљен: 13. јуна 2018.

Прихваћен за штампу августом 2018.